

*О.Злобіна,
доктор соціологічних наук*

ДИНАМІКА УСВІДОМЛЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ У МАСОВІЙ СВІДОМОСТІ

Суспільні трансформації, що тривають у країні вже понад 20 років, від самого початку були досить радикальними та стрімкими. Нова країна, нові ринкові умови життєдіяльності, нова політична система – все це поставало водночас і не могло не відбитися на житті кожної людини. Здавалося б так само швидко мав змінюватися і образ українського суспільства у свідомості людей. Проте виявилось, що рефлексія змін досить сильно відставала від самих змін. Перше десятиріччя перетворень досить слабо відбивалося в типових картинах світу. Картина “образу теперішнього”, отримана в моніторинговому дослідженні 2003 р.¹, не так вже й сильно відрізнялася від “образу минулого”, який репрезентував у масовій свідомості життя за радянських часів. Хоча найбільш радикальні перетворення на рівні економічної чи політичної системи залишилися на той час у минулому, відрефлексованість перетворень у вимірах суспільства, які позбавлені “наочності”, але виступають невід’ємними внутрішніми регуляторами соціальних процесів, виявилася ще досить слабою.

Респондентам пропонувалося визначити, що, на їхню думку, найвідчутніше змінилося в сучасному українському суспільстві порівняно із радянськими часами. Низка варіантів поєднувала показники, які б репрезентували зміни у різних вимірах суспільства, включно з “виміром особистісним”. Відповідно до переліку увійшли такі харак-

---

¹ Опитування здійснювалося у рамках моніторингу Інституту соціології “Українське суспільство”. Вибіркова сукупність становила 1800 осіб, вибірка репрезентативна за ознаками статі, віку, освіти.

теристики, як ідеали суспільства, головні життєві цінності, зразки життєвого успіху, правила, за якими треба діяти, щоб досягти успіху в житті, уявлення про “добре” і “погане”, можливості для досягнення мети, вимоги, які висуває людині життя, ставлення людей одне до одного, самі люди.

У таких координатах образ суспільства у свідомості індивіда набуває ознак суб'єктності. Ситуація соціальних трансформацій продукує умови, за яких людина вимушена компенсувати власною діяльністю руйнування соціальних підвалин свого життєвого світу, що вимагає спеціального усвідомлення “непомітного”, точніше невідрефлексованого, в стабільних умовах зв'язку кожного індивіда із суспільством. Таке усвідомлення оформлюється

Таблиця 1

**Характеристика уявлень населення
про зміни в суспільстві, 2003 р. (%)***

<i>Суб'єктний вимір змін</i>	<i>% від загальної кількості опитаних</i>
Ставлення держави до людини	41,6
Ставлення людей одне до одного	32,1
Самі люди	28,3
<i>Нормативний вимір змін</i>	
Правила, за якими треба діяти, щоб досягти успіху в житті	24,9
Вимоги, що їх висуває людині життя	23,2
<i>Ціннісний вимір змін</i>	
Уявлення людей про “добре” і “погане”	18,9
Головні життєві цінності людей	11,8
<i>Можливісний вимір змін</i>	
Можливості для досягнення мети	14,3
<i>Ідеальний вимір змін</i>	
Ідеали суспільства	11,9
Зразки життєвого успіху	7,8
<i>Невідрефлексованість змін</i>	
Ніщо з переліченого суттєво не змінилося	5,0
Вагалися з відповіддю	12,3

* Сума перевищує 100%, оскільки респондент міг обрати кілька варіантів відповіді.

через індивідуальну оцінку взаємодії двох суб'єктів, один із яких – особистість, а інший – держава.

В умовах “радянського минулого” образ відносин між ними був досить усталеним і формувався на засадах патерналізму. І хоча фактично ці засади були істотно розхитані, усвідомлення нового формату взаємодії соціальних суб'єктів виявилось на той момент досить невиразним. Отже, у 2003 р., відповідаючи на запитання *“Що з переліченого, на Вашу думку, найвідчутніше змінилося в сучасному українському суспільстві порівняно з радянськими часами?”* (табл. 1), лише трохи більше 40% опитаних визнали зміни у ставленні держави до людини.

Причому саме ця позиція передувала в усіх соціальних групах, незалежно від віку, рівня освіти тощо. Отже, в уявленнях населення картина змін центрувалася навколо теми порушення зв'язків людини із соціальним світом. Насамперед йшлося про відносини людини і держави, проте “помітною” стала зміна ставлень людей одне до одного, і, що характерно, зміни в самих людях.

Слабше був відрефлексований вимір нормативний. Лише чверть населення серед найважливіших змін називали зміну правил досягнення успіху і вимог, що висуває людині життя. Причому сам цей факт досить добре узгоджувався з аномійним станом суспільства. Більшість опитаних не вбачали суттєвої відмінності між правилами, за якими слід діяти, щоб досягти успіху в сучасному суспільстві порівняно з суспільством радянським. Проте в реальності, мала місце класична, за Дюркгеймом, ситуація, коли слідування старій системі правил не забезпечувало бажаного результату, що і підживлювало стан аномії.

Не надто відрефлексованими були і зміни ціннісних орієнтирів. Лише приблизно п'ята частина населення серед найважливіших ознак змін називали зміну уявлень людей про “добре” й “погане”, а про відчутність змін у головних життєвих цінностях заявила десята частина. Зауважимо, що йдеться не про “правильність” чи “моральність” самого суспільства, а саме про орієнтири, за якими визначають

цю “правильність”. Фактично ці дані демонстрували слабкість регулювальної функції моралі у тогочасному суспільстві.

Загалом рефлексія щодо зміни суспільних ідеалів і зразків життєвого успіху значно відставала від реальної фіксації у свідомості таких змін. Так, люди доволі впевнено відчували експансію цінностей та норм, досить далеких від радянських. Відповідаючи на запитання “Які з моральних цінностей і норм західного способу життя найактивніше входять у наше життя?”, 45% відзначили, що в наше суспільство проникає культ грошей, 28,3% виокремили активне входження у життя спрямованості до життєвого успіху за будь-яку ціну. Проте назагал у суспільстві не було поширене відчуття, що змінилися ідеали суспільства або зразки життєвого успіху. Такі зміни відмітили 11,9% і 7,8% опитаних відповідно.

Напрочуд мало людей вважали, що в суспільстві істотно змінилися можливості для досягнення мети (14,3%), хоча, як свідчили відповіді на інші запитання моніторингу, більшість населення фіксувало суцільний брак різноманітних можливостей, а шанси здійснити життєві плани, домогтися успіху в житті негативно оцінювали на той час 60% опитаних. Одним з найбільш прийнятних пояснень такої недостатньої уваги до теми нових можливостей була, очевидно, їх недоступність. Картина реальних втрат, імовірно, впливала на оцінку потенційних здобутків.

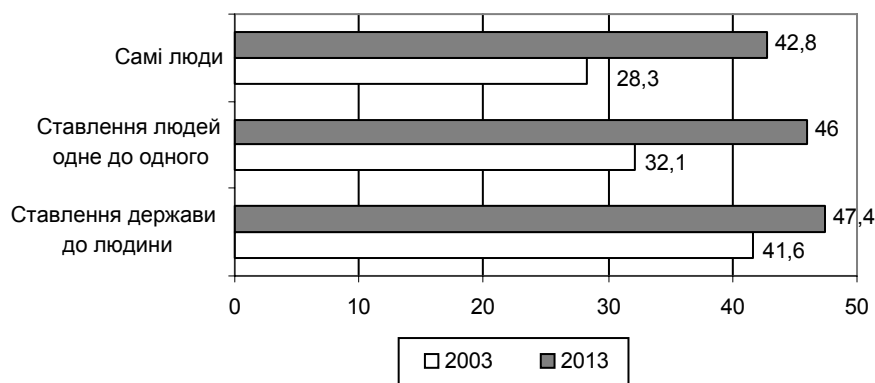
Отже, картина суспільних змін виявилася трохи неочікуваною і суперечливою. З одного боку, зміни нібито констатувалися фактично, з другого – не усвідомлювалися як ознаки нової соціальної реальності. Рефлексія щодо “невидимих трансформацій” значно відставала від реального стану речей.

Через десять років сприйняття реальності досить відчутно трансформувалося². Єдина група, яка чисельно не змі-

² Вибіркова сукупність у 2013 р. становила 1800 осіб, вибірка репрезентативна за ознаками статі, віку, освіти.

Розділ третій

нилася (близько 5% опитаних), це група тих, хто взагалі не відрефлексовує зміни, тобто вважає, що жодних суттєвих змін не відбулося. За рештою позицій відбулися суттєві зрушення. Причому насамперед вони стосуються саме тих вимірів, які позбавлені «наочності». Зокрема, оцінка змін у ставленні держави до людини як і раніше відрефлексована найкраще і фіксується майже половиною опитаних (рис.). Це і не дивно, бо ця оцінка спирає-

Рисунок. Динаміка відрефлексованості змін у суб'єктивному вимірі (%)

ться на низку об'єктивних індикаторів, таких як стан пенсійного забезпечення, медичного обслуговування тощо. Водночас зміни у ставленні людей одне до одного не мають таких однозначних репрезентацій і фіксуються лише в суб'єктивному досвіді людей, проте наразі такі зміни відмітила майже половина респондентів і понад 40% вважають, що істотно змінилися самі люди. Фактично це і є одним з найсуттєвіших показників суспільних перетворень, оскільки правила політичних чи економічних взаємодій у певному сенсі перетворити легше, ніж самих людей.

Можна сказати, що наразі у свідомості людей відбувається активна трансформація соціокультурної складової картини світу. Якщо десять років тому зміни головних життєвих цінностей усвідомлювали лише 11,8% опитаних, то наразі їх вважають суттєвими вже 33,1%, значно зросла і частка тих, хто відмітив, що суттєво змінилися уявлення людей про “добре” і “погане” (від 18,9% до 32,1%). Ідеали суспільства, зміни яких відчувало лише 11,8%, наразі вважають істотно трансформованими вже 27,2%, зразки життєвого успіху, зміни яких у 2003 р. вважало суттєвими лише 7,8%, на сьогодні оцінюють як суттєво оновлені 24,1%. Підсилилася і рефлексія щодо нормативного виміру взаємодій. Кількість тих, хто відмітив значну зміну правил, за якими треба діяти, щоб досягти успіху в житті, зросла від 24,9% до 34%; зміну вимог, що їх висуває перед людьми життя, наразі відмічають 31%, що значуще більше, ніж десять років тому (23,2%). При цьому частка тих, хто вагався з відповіддю, навіть зменшилася від 12,3% до 9,1%.

Вельми показовою характеристикою суспільних змін є і те, що досить однорідна раніше картина сьогодні суттєво відрізняється насамперед у різних вікових групах. В опитуванні 2003 р. загалом подібні з більшості позицій оцінки значуще відрізнялися лише щодо оцінки правил досягнення успіху. Суттєвими такі зміни вважали 28,8% респондентів віком до 30 років і лише 17,8% серед тих, кому було понад 55, що загалом підтверджувало кращу адаптованість і пристосованість до змін молодшої вікової групи. Проте загалом можна було констатувати, що “образ теперішнього” формується усіма учасниками опитування порівняно з “образом минулого”.

В опитуванні 2013 р. відмінності між віковими групами виявилися досить неоднозначними (табл. 2).

У нормативному вимірі сприйняття соціальної реальності залишилося досить подібним. Правила, вимоги, можливості, та й самі люди сприймаються усіма учасниками опитування як даність, що відрізняється від попе-

Таблиця 2

**Віковий розподіл відповідей на запитання
“Що з наведеного, на Вашу думку, найвідчутніше
змінлося в сучасному українському суспільстві
порівняно з радянськими часами?”, 2013 р. (%)**

<i>Подібність оцінок</i>	<i>до 30 років</i>	<i>30–54 років</i>	<i>55 років і більше</i>
Правила, за якими треба діяти, щоб досягти успіху в житті	30.2	37.0	31.7
Самі люди	38.5	43.7	44.0
Вимоги, що їх ставить до людини життя	30.2	31.7	30.4
Можливості для досягнення мети	23.1	25.6	23.1
<i>Відмінність оцінок</i>			
Зразки життєвого успіху	15.7	25.7	26.5
Уявлення людей про те, що є “добре” і що “погане”	23.4	34.3	34.0
Ставлення людей один до одного	34.9	46.9	51.2
Ставлення держави до людини	38.8	48.8	50.5
Головні життєві цінності людей	25.4	35.3	34.2
Ідеали суспільства	21.9	28.6	28.1
Ніщо з переліченого суттєво не змінилося	4.7	4.9	6.0
Важко відповісти	17.5	6.9	7.7

редніх часів. Така подібність оцінок свідчить насамперед про те, що стан аномії в суспільстві поступово долається і нові координати взаємодій стають дедалі більш визначеними і ясними для населення.

Водночас соціокультурна складова змін оцінюється по-різному. Для старших вікових груп відмінності є значно виразнішими, що свідчить про усвідомлене протиставлення образів “минулого” і “теперішнього”. А от для тих, кому ще немає 30, і хто фактично повністю соціалізований у суспільстві часів незалежності, образ “минулого” не спирається на власні переживання і спогади, а отже, втрачає актуальність як точка відліку для порівняння. Це підтверджує і досить велика частка у молодшій віковій групі тих, хто вагається з відповіддю.

Загалом можна констатувати, що для старших вікових груп образ колишнього суспільства стає дедалі віддаленішим від образу суспільства теперішнього, яке сприймається як “нова реальність”, яка, можливо, і гірша за попередню, але вже відірвана від неї в свідомості людей. Натомість молодші вікові групи стають поступово дедалі придатнішими для маніпулювання за допомогою міфологізації минулого, проте можливості такого маніпулювання обмежуються реальним зануренням молоді у сучасність. За наявності можливостей для самореалізації та більш-менш позитивних життєвих перспектив розрив з минулим зростатиме і зменшуватиметься у всіх вікових групах, за умов же погіршення життєвої ситуації міф ідеального минулого має певні шанси на поширення у масовій свідомості.